

**İLÂHİYAT
FAKÜLTESİ**

**U L U S L A R A R A S I
DÜZCELİ M. ZÂHİD KEVSERÎ
SEMPOZYUMU**

24-25 Kasım 2007 Düzce/Türkiye

مؤتمر "محمد زاهد الكوثري" الدولي

**INTERNATIONAL SYMPOSIUM ON
M. ZAHİD KEVSERÎ**

**DÜZCE
BELEDİYESİ**

**ULUSLARARASI
DÜZCELİ M. ZÂHİD KEVSERÎ
SEMPOZYUMU BİLDİRİLERİ**

24-25 Kasım 2007

DÜZCE

KEVSERİ'NİN MÜTEVATİR KIRAATLER-KUR'AN İLİŞKİSİ BAĞLAMINDA SON ARZ, YEDİ HARF ve KUR'AN'IN CEM'İ MESELELERİNE YAKLAŞIMI VE BU YAKLAŞIMIN ANALİZİ

نظرة زاهد الكوثري حول الصلة بين القراءات المتواترة والقرآن انطلاقا من (العرضة الأخيرة والأحرف السبعة وجمع القرآن، وتحليل هذه النظرة وتقييمها)

Dr. İhsan KAHVECİ*

GİRİŞ

Kur'an Tarihinde çok önemli bir yer tutmasından ötürü kıraatler hem Müslümanlar hem de gayri Müslimler nezdinde daima ilgi odağı olmuştur. Kur'an vahyinin Hz. Peygamber'in (s.a.) risaletinin belli bir döneminde farklı kabile ve kesimlerle daha rahat buluşmasını kolaylaştırmak için Yedi Harf üzere okunmasına müsaade edilmesi onun Kureyş dışında başka Arap lehçeleriyle okunmasının da yolunu açmıştı. Bu durum tabii olarak Kur'an vahyinin farklı şekillerde okunabilmesine imkan vermişti.

Hz. Peygamber'in (s.a.) bizzat öğretmesi veya onaylaması sonucu varlık kazanan bu okuyuşlar nedeniyle bazı sahabîler arasında zaman zaman kısa süreli tartışmalar olmuşsa da bu ihtilaflar Hz. Peygamber (s.a.) hayatta iken Yedi Harf ruhsatı hatırlatılarak rahatlıkla çözülmüştür. Sahâbîler döneminde ise Yedi Harf'ten kaynaklanan farklı okuyuşlardan haberi olmayan bazı değişik bölgelerdeki Müslümanların Kur'an'ın okunuşu konusundaki tartışmalarda birbirlerini küfürle itham edecek kadar ileri gitmeleri bu konuda tedbir alınmasını gerekli kılmış, Hz. Osman döneminde Mushaflar çoğaltılarak Yedi Harf ruhsatı gereği oluşan okuyuşlara belli bir çerçeve çizilmiştir.

Belli bir disiplin içinde ve kurrâların nezaretinde devam eden Kur'an eğitim ve öğretiminde sonraki yüzyıllarda daha yaygın ve genel kabule mazhar olmuş okuyuşların bir kitapta toplanması ile yeni bir döneme girilmiştir. İbn Mücâhid (ö.324)'le başlayan Yedi Kıraat geleneği İbn Mihrân (381/992) ile On Kıraate çıkmış ve bu gelenek İbnü'l-Cezerî (ö.833/1429) ile birlikte iyice yaygınlaşmıştır.

* Arş. Görevlisi, SAÜ İlahiyat Fakültesi.

Günümüzde de varlığını sürdüren bu kıraatler en sahih kıraatler olarak kabul edilmektedir. Ancak hepsi sahih olsa da bugün Müslümanların yüzde doksanı bir tek kıratı okumakta, diğer kıraatler bir ilim olarak öğretilip muhafaza edilmektedir.

Kur'an'ın bu kıraatlerden herhangi birisiyle okunması Müslümanlar açısından bir sorun teşkil etmemektedir. Ancak bu kıraatlerin kaynaklandığı Yedi Harf meselesi ve yorumu, Yedi Harf'in hükmünün devam edip etmediği hususu, Kıraatlerin Yedi Harfle ilişkisi, Kur'an'ın Son Arz'da okunma biçimi, Yedi Harf'in Hz. Ebû Bekir ve Hz. Osman dönemindeki Cem' işlemlerindeki konumu ve Kıraatlerin Kur'an'la ilişkisi gibi konular öteden beri Müslümanlar arasında tartışılmıştır. Buna art niyetli müsteşriklerin Kıraatler vesilesiyle Kur'an ve İslam hakkındaki olumsuz değerlendirmelerini eklediğimizde bu konuların bilimsel alanda güncelliklerini her zaman devam ettirdikleri söylenebilir. Bu vesileyle biz de burada Kevserî'nin konuyla ilgili görüş ve yaklaşımlarını ele almak istiyoruz.

Kevserî'nin üzerinde hassasiyetle durduğu konulardan biri şüphesiz mütevatir kıraatler ve onların Kur'an'la olan ilişkisidir. Nitekim o, çeşitli konulardaki makalelerinin bir araya getirildiği Makâlâtı'nın başında yer alan "Ana Kentlere Gönderilen Mushaflar"¹ ile "Yedi Harf"² başlıklı iki makalesinde önemle bu ilişki üzerinde durmaktadır. Bu husus dikkate alınırsa Kur'an'ın inişinden muhafaza edilmesine, yazılışından okunuşuna, Mushaflaşmasından çoğaltılışına kadar Kur'an Tarihini ilgilendiren birçok konuya temas edilen bu iki makalede ana temanın Mütevatir Kıraatlerin Kur'an'la ilişkisi olduğu söylenebilir.

Bu tebliğimizde biz Kevserî'nin Mütevatir Kıraatler ile Kur'an arasında ilişki kurarken temas ettiği Son Arz, Yedi Harf ve Kur'an'ın Cem'i gibi Kur'an Tarihi meselelerine bakışını ele alacak, bu konulardaki görüşlerini eleştirel bir gözle analiz edeceğiz. Burada öncelikle Kevserî'nin bu konulardaki görüşlerini bu iki makaleden yola çıkarak belirtmek istiyoruz.

Kevserî adı geçen iki makalesinde öz olarak şu tespitleri yapmaktadır:

"Mütevatir kıraatler Kur'an'ın parçalarıdır. Bunlar Son Arz'da ortaya konmuş kıraatlerdir/okuyuşlardır.³ Son Arz Hz. Peygamber'in

¹ Kevserî, Muhammed Zâhid, *Makâlâtü'l-Kevserî*, ts., s. 3-17.

² Kevserî, *Makâlât*, s. 18-25.

³ Kevserî, *Makâlât*, s. 6, 15, 19-20.

(s.a.) ömrünün son Ramazan Ayında ve iki defa gerçekleşmiştir.⁴ Son Arz'da ortaya konan kıraatler her rivayet halkasında tevatür derecesine ulaşmış kıraatler olup bunlar bize Yedi İmam, hatta On İmam vasıtasıyla intikal ettirilmiştir.⁵ Dolayısıyla kıraatlerin Son Arz'dan güzümüze kadarki süreçte korunmuş olduğunda şüphe yoktur. Bu kıraatler ya bir Harf'in değişik vecihleridir ya da Yedi Harf'in kendisidir.⁶

Birinci görüşü iki grup alim savunmuştur: Bunlardan bir gruba göre önce Yedi Harf'e izin verilmiş, ancak Hz. Peygamber döneminde gerçekleşen Son Arz ile birlikte bir Harf hariç geri kalanlar yürürlükten kaldırılmıştır. Diğer gruba göre Hz. Osman maslahat gereği altı harfi devre dışı bırakarak insanların bir Harf ile okumasını sağlamıştır. İbn Cerîr et-Taberî'nin meylettiği, bazılarının da bu konuda ona tabi olduğu bu görüş çok tehlikelidir. İkinci görüşü savunanlar ise bu kıraatlerin gerek Son Arz'da, gerekse Hz. Ebu Bekir ve Hz. Osman'ın Kur'an'ı Cem'inde aynen korunan Yedi Harf'in bizzat kendisi olduğunu belirtir. Zira bu kıraatler Hz. Ebu Bekir'in Cem'i işleminde sûrelerin yazıldığı Sahife'lerin kenarlarında kaydedilmiş, Hz. Osman'ın işleminde ise farklı kıraatler elden geldiğince çoğaltılan altı adet Mushaf'ın tamamında yazıda gösterilmiş, aynı yazıda gösterilme imkanı bulunmayan kıraat farklılıkları ise bu Mushaf'lar arasında dağıtılmıştır. Bu ikinci görüş Cumhuriyet'in görüşüdür.⁷ Bu nedenle Yedi veya On kıraati hafife almak son derece tehlikelidir.⁸

Kur'an'ın Yedi Harf ile indirilmesine dair hadisler tevatür derecesine ulaşmıştır. Ancak hadislerin yorumu konusunda pek çok farklı görüş ileri sürülmüştür. Ne var ki bunlardan ancak çok azına itibar edilebilir. Bu görüşlerden biri aynı mananın farklı lafızlarla, yani bir mananın, anlamca birbirinin muradifi olan değişik lafızlarla ifade edilmesidir.⁹ Kur'an'ın bu gibi lafızlarla okunabilmesine belli bir dönem için müsaade edilmiş, Hz. Peygamber (s.a.) hayatta iken Son Arz'da bu okuyuşlar neshedilmiştir.¹⁰ Diğer bir görüş ise Yedi Harf'in değişik fasih lehçeleri ifade etmesidir.¹¹ Ancak Hişam ile Hz. Ömer'in Kureyş kabilesinden olmaları dolayısıyla aynı lehçeye sahip olmaları bu görüşü zayıflatmaktadır.¹²

⁴ Kevserî, *Makâlât*, s. 6.

⁵ Kevserî, *Makâlât*, s. 20.

⁶ Kevserî, *Makâlât*, s. 20, 24.

⁷ Kevserî, *Makâlât*, s. 11, 20-21.

⁸ Kevserî, *Makâlât*, s. 6.

⁹ Kevserî, *Makâlât*, s. 23.

¹⁰ Kevserî, *Makâlât*, s. 22.

¹¹ Kevserî, *Makâlât*, s. 23.

¹² Kevserî, *Makâlât*, s. 24.

Binaenaleyh Dâni'nin "et-Teysîr"i ve Şâtîbî'nin "Hırzu'l-Emânî"sinde tespit edilen Yedi kıraat ile Cezerî'nin "el-Müncid" ve "en-Neşr"indeki yediyi ona tamamlayan Üç kıraatın tamamı mütevatir olup bunlar Kur'an'ın parçalarıdır.¹³ Bunlar ya bir Harfin değişik vecihleri ya da gerek Hz. Peygamber (s.a.)'in Cem'i olarak bilinen Son Arz'da, gerekse Hz. Ebu Bekir ve Hz. Osman Cem'ler'inde, aynen korunan Yedi Harf'in ta kendisidir. Hz. Osman dönemindeki Cem' Hz. Ebu Bekir Cem'inde Sahife'lere yazılan nüshanın çoğaltılmasından ibarettir.¹⁴ Beş yıl süren¹⁵ ve altı adet çoğaltılan Mushaflar'dan birer adet Mekke ve Medine'de bırakılmış, bir adeti Hz. Osman kendisi için muhafaza etmiş, birer adet de Basra, Kûfe ve Şam'a gönderilmiştir. Ana Kentlere gönderilen Mushaflar'la birlikte onları insanlara öğretmek üzere meşhur birer okuyucu da görevlendirilmiştir."¹⁶

Kevserî'nin tebliğimizin başlığını oluşturan konulardaki görüşlerini ana hatlarıyla belirttikten sonra bu görüşleri müstakil başlıklar altında değerlendirmeye çalışalım.

I-MÜTEVATİR KIRAAT-KUR'AN İLİŞKİSİ

Mütevatir kıraatlerle Kur'an arasındaki ilişki esasında daha genel bir karakter arz eden Kıraatlerle Kur'an arasındaki ilişkinin bir parçasıdır. Bu nedenle öncelikle Kıraat ile Kur'an kavramlarının hem kelime, hem de terim düzeyindeki anlam ve tanımlarını ortaya koymamız gerekmektedir.

1.Kıraat ve Kur'an Kavramlarının Kelime ve Terim Anlamları

Kıraat kelimesi "ka-ra-e" fiilinin semâî mastarı olup çoğulu "kırâât" şeklindedir. Kıraat, Arap dilinde tilavet etmek, okumak ve telaffuz etmek gibi anlamlara gelmektedir.¹⁷ Kıraat ya da onun kırık çoğulu olan kırâât kelimeleri Kur'an'ın hiçbir yerinde bu formlarıyla yer almamaktadır. Ancak kıraat mâstarından türeyen çeşitli fiil formlarının Kur'an'da kullanıldığını görmekteyiz. Nitekim bu mâstarın "kara'te",

¹³ Kevserî, *Makâlât*, s. 20.

¹⁴ Kevserî, *Makâlât*, s. 24-25.

¹⁵ Kevserî, *Makâlât*, s. 10, 25.

¹⁶ Kevserî, *Makâlât*, s. 10-11.

¹⁷ İbn Manzûr, Muhammed b. Mükerrrem, *Lisânü'l-'Arab*, Beyrut ts., "ka-ra-e" md; Cevherî, İsmâîl b. Hammâd, *es-Sihâh*, Beyrut 1979, "ka-ra-e" md; Âsım Efendi, *Kâmus Tercemesi*, İstanbul 1304-1305, "ka-ra-e" md.

“kara’nâ”, “li-tekraehû”, “kurie”, “ikra” gibi mazi, muzari ve emir kipleri Kur’an’da geçmektedir.¹⁸

Kur’an kelimesi de yine “ka-ra-e” fiilinin semâî mastarıdır; dolayısıyla o da dilde “kıraat” kelimesinin sahip olduğu anlamları taşır.¹⁹ Kur’an’da ise bu iki mastardan “kıraat” formunun kullanılmamasına mukabil “Kur’an” mastarının kullanıldığı görülmektedir.²⁰

Kıraat ve Kur’an kavramlarının gerek Arap dilinde gerekse Kur’an’daki kullanımlarında aynı anlamı ifade etmeleri münasebetiyle aralarında kelime anlamı bakımından sıkı bir anlam ilişkisinin, bundan da öte mana birliğinin bulunduğu söylenebilir. Bu anlam örtüşmesinin terim anlamları yönünden de geçerli olup olmadığı hususu ise ancak terim anlamlarının karşılaştırılması sonucu ortaya konabilir.

Kur’an terim anlamı itibariyle şöyle tanımlanır: “Kur’an, Hz. Peygamber (s.a.)’e gerçekleri açıklama ve i’câz amacı güdülerek indirilmiş vahiydir.” Bu tanıma mukabil genellikle çoğul kalıpla kullanılan Kıraat şöyle tarif edilir: “İndirilen bu vahyin yazılırken veya okunurken değişik lafızlarla yazılması veya okunmasıdır.”²¹ Kıraatlerin belli bir disiplin içinde ele alındığı dönemlerde ise kıraatler şöyle tanımlanmıştır: “Kıraatler, Kur’an kelimelerinin râviler arasında farklılıklar arz eden okunma biçimleridir.”²²

2.Mütevâtir Kıraatler’in Kur’an’la Özdeşleştirilmesi

Bu tanımlar dikkatle incelendiğinde Kur’an ile Kıraatler arasında elbette sıkı bir ilişkinin bulunduğu ancak bunun bir aynılık anlamı içermediği görülecektir. Çünkü terim anlamıyla Kur’an Hz. Peygamber’e (s.a.) indirilen vahyin kendisi olarak belirtilirken kıraatler ise bu vahyin okunuşunu (hatta yazılışını) ve bu konudaki farklılıkları ifade etmektedir. Bu yüzdendir ki Zerkeşî, Kur’an ile kıraatlerin birbirinden farklı iki vakıa/realite olduğunu belirterek bu farklılığa işaret etmiştir.²³ Zerkeşî’nin Kur’an Kıraat ayırımında mütevâtir

¹⁸ Mesela bk. A’râf, 7/204, Nahl, 16/98, İsrâ, 17/14, 45, 106, 182; Kiyâme, 75/17, İnşikâk, 84/21, Alak, 96/1, 3.

¹⁹ İbn Manzûr, *Lisânü’l-‘Arab*, “ka-ra-e” md; Cevherî, *es-Sihâh*, “ka-ra-e” md; Âsım Efendi, *Kâmus Tercemesi*, “ka-ra-e” md.

²⁰ Kiyâme, 75/17.

²¹ Zerkeşî, Bedruddîn, *el-Burhân fî Ulûmi’l-Kur’ân*, (thk. Muhammed Ebu’l-fadl İbrahîm), Beyrut 1972, I, 318.

²² İbnü’l-Cezerî, Şemsüddîn, *Müncidü’l-mukriîn ve mürşidü’t-tâlibîn*, Kahire 1350 h., s. 61.

²³ Zerkeşî, *el-Burhân*, I, 318.

olanları ayrı değerlendirdiğine dair bir bilgiye sahip değiliz. Aksine yapılan bu ayırımın mütevatir kıraatleri de içine alacak şekilde diğer sahih kıraatleri de kapsadığı kanaatindeyiz. Ancak konu hakkındaki tartışmanın Zerkeşî'nin dillendirdiği bu tespitle ortadan kalktığını söylemek bir hayli zordur. Zira Kevserî gibi mütevatir kıraatleri Kur'an'ın parçaları sayan, yani onları bir anlamda Kur'an'la özdeşleştiren alimler bulunmaktadır.²⁴ Kevserî'nin bu özdeşleştirmede temel hareket noktası mütevatir kıraatleri Yedi Harf'le aynileştirme anlayışıdır.

Kevserî bu görüşünü şöyle bir mantık ve argümanla desteklemektedir: Yedi ya da On mütevatir kıraat, Kur'an'ın Son Arz'da Hz. Peygamber'e (s.a.) okunan ve okutulan kıraat şekilleridir. Bu kıraatler Son Arz'dan başlamak üzere hem Hz. Ebû Bekir hem de Hz. Osman dönemindeki derleme ve çoğaltma işlemlerinde korunmuş, nihayet korunan bu kıraatler o zamandan günümüze kadar tevatür yoluyla nakledilmiştir. O halde bütün bu mütevatir kıraatler Yedi Harf'i temsil etmekte ve Kur'an'ın parçalarını oluşturmaktadır. Yani Kur'an bu kıraatler üzerinden indirilmiş olup bu kıraatlerin her biri Kur'an sayılmaktadır. Sonuç itibarıyla Kur'an'ı inkâr nasıl küfrü gerektirirse bu mütevatir kıraatleri inkar da çok tehlikeli sonuçlar doğurur.²⁵

Kevserî'nin bu kurgusuna göre ulaştığı sonucun makul ve tutarlı olduğunu düşünmek mümkündür. Ancak bu sonuç, onun iddia ve kurgusunu dayandığı kabuller açısından gerçekten sorunsuz mudur, bunu incelemek lazımdır. Öncelikle Son Arz konusuna bakalım.

II. SON ARZ VE KIRAATLER

Hz. Peygamber (s.a.) Kur'an vahyini kontrol etmek için her yıl Ramazan ayında Cebrail (a.s.) ile bir araya gelip o zamana kadar inmiş bulunan Kur'an ayetlerini karşılıklı olarak birbirlerine okuyorlardı. Birinin diğerine okumasına Arz denmektedir. Arz tek taraflı olmayıp karşılıklı yapıldığından bu işleme "Muâraza" da denmektedir. Bir muârazada iki okuyuş vardır; önce Hz. Peygamber (a.s.) okur, Cebrail (a.s.) dinler, sonra da Cebrail (s.a.) okur, Hz. Peygamber (s.a.) dinlerdi. Hz. Peygamber'in (s.a.) vefatından önceki

²⁴ Mütevatir kıraatleri Kur'an'la aynileştiren bir değerlendirme için bk. Dağdeviren, Alican, "Kıraatlerin Kur'âniyeti Mes'elesi", *M. Rüştü Aşıkkutlu Anısına II. Kur'an ve Kıraatî Sempozyumu*, s. 180-192, Sakarya 2006.

²⁵ Kevserî, *Makâlât*, 6, 20, 24.

son Ramazan ayında ise bu mukabele işi iki defa vuku bulmuştur.²⁶ Dolayısıyla Kur'an Hz. Peygamber'in (s.a.) vefat ettiği yıl dört defa okunmuş olmaktadır.²⁷

Kur'an'ı gözden geçirmenin ve Hz. Peygamber'den (s.a.) zuhur edebilecek herhangi bir unutma ihtimalini bertaraf etmenin önemli vasıtalarından biri olan Muâraza'nın sadece Hz. Peygamber'le (s.a.) Cebrail (a.s.) arasında gerçekleşen metafizik bir hadise olduğunu kabul edenler yanında onun Mescid-i Nebevî'de sahabîlerin huzurunda ve onların da iştirakiyle yapıldığını, Cebail'in (s.a.) ise orada hazır bulunduğunu belirtip olayı somutlaştıran değerlendirmeler de bulunmaktadır.²⁸

Kur'an'ı Arz hadisesinin başlangıç tarihine ilişkin elde somut bir belge ve rivayet malzemesi bulunmamakla birlikte bunun Mekke döneminde başladığını söylemek mümkündür. Zira Ramazan orucu Medine döneminde farz kılinsa da Ramazan Ayının önceden beri kutsal addedildiğini ve bu ismin Arap toplumunda kullanıldığını biliyoruz.²⁹ Bu durumu ve hadislerdeki Ramazan Ayı ifadesinin genel bir bağlamda geçtiğini dikkate alarak Arz hadisesinin Mekke döneminde başlayıp risâlet süresince devam ettiği söylenebilir.³⁰

İnen vahiylerin gözden geçirildiği Arz işlemleri içinde en çok önemi haiz olanı şüphesiz en Son Arz'dır. Son Arz'ı önemli kılan sebeplerin başında onun Kur'an'ın okunuşu ve yazılışını şekillendiren değişiklikler içerdiği hususu gelmektedir. Konu ile ilgili rivayet ve değerlendirmelere bakıldığında eldeki Mushaf'ın tanzim edilmesi³¹ ve neshedilen ayetlerin belirlenmesi³² hep Son Arz'a göre yapılmıştır.³³ Yine Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osman, Zeyd b. Sabit, Muhacir ve Ensar'ın Kur'an okuyuşlarının, genelin okuyuşunu yansıttığı, bu okuyuş tarzının ise Hz. Peygamber'in (s.a.) Son Arz'daki kıraatinin aynısı olduğu ilgili haberlerin ifade ettiği hususlardır. Ayrıca Zeyd b.

²⁶ Ebû Şâme, Abdurrahman b. İsmail, *el-Mürşidü'l-Vecîz ilâ 'Ulûmin Tete'alleku bi'l-Kitâbi'l-Azîz*, (thk. Tayyar Altıkulaç), Ankara 1986, s. 22.

²⁷ Kevserî, *Makâlât*, s. 5.

²⁸ Hamîdullah, Muhammed, *Kur'an-ı Kerim Tarihi*, (çev. Salih Tuğ), İstanbul 1993, s. 43; *İslam Peygamberi*, (çev. Salih Tuğ), İstanbul 1993, II, 698; Ayrıca bk. Şen, Ziya, *Kur'an'ın Metinleşme Süreci*, İstanbul 2007, s.114-115.

²⁹ Yazır, M. Hamdi, *Hak Dini Kur'an Dili*, ts., I, 643-644.

³⁰ Demirci, Muhsin, *Vahiy Gerçeği*, İstanbul 1996, s. 223; Şen, *Kur'an'ın Metinleşme Süreci*, s. 120.

³¹ Hâkim en-Nisâbü'rî, Muhammed, *el-Müstedrek*, Beyrut ts., II, 230.

³² Ebû Şâme, *el-Mürşidü'l-Vecîz*, s. 22.

³³ Arz'la ilgili hadisler için bk. Buhârî, Muhamed b. İsmâîl, *el-Câmi'u's-Sahîh*, İstanbul 1979, "Fedâilü'l-Kur'ân", VI, 101-102. Ayrıca bk. Şen, *Kur'an'ın Metinleşme Süreci*, s. 116-122.

Sâbit ve İbn Mes'ûd gibi bazı sahabîlerin Son Arz'a katıldıkları, hayatının sonuna kadar Zeyd b. Sâbit'in insanlara bu kıraati öğrettiği, Hz. Ebû Bekir'in Kur'an'ı derlemesi ve Hz. Osman'ın Mushafları çoğaltması sırasında Son Arz'daki kıraati esas aldıkları ilgili rivayetlerden anlaşılmaktadır.³⁴

Son Arz'la ilgili rivayetlerden bu arzda Kur'an'ın okunduğu kıraatin Yedi Harf'i ihtiva edecek şekilde çoklu bir okuma biçimi olduğu sonucunu çıkarmak mümkün görünmemektedir. Zira bu rivayetlerde çoklu bir okumadan değil, belli bir okuma biçiminden söz edilmektedir ki bunun da daha sonra başta Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osman, Zeyd b. Sabit olmak üzere Muhacir ve Ensar arasında genel kabul gören ve benimsenen okuma şekli/kıraat olduğu anlaşılmaktadır.³⁵

Burada Yedi Harf ile Son Arz arasındaki ilişkide çözülmesi gereken bir sorun olduğu ortaya çıkmaktadır. Nitekim İbn Abdilberr (ö.463/1070) "Cebrâîl (a.s.) tek bir lafzı yedi defa mı okuyordu?" soru cümlesiyle bu sorunu ortaya koymuş, cevabını yine kendisi vermiştir: Şayet biz, "Yedi Harf, bir Harf'te mündemiçtir" dersek böyle bir soru ve itiraz gelebilir, ancak biz bu konuda öyle değil, şöyle diyoruz: "Cebrâîl, her bir Arz işleminde bir Harf ortaya koyuyordu, bu durum Yedi Harf'e kadar sürmüştür".³⁶

İbn Abdilberr'in bu izahına göre Kur'an Cebrâîl tarafından her Arz'da bir Harf olmak üzere Hz. Peygamber'e (s.a.) okunmuş ve birkaç yılda Yedi Harf'in okunması tamamlanmıştır³⁷ ki bu yorumu teyit eden bir rivayet bilgisine sahip değiliz.

Bu değerlendirmeler ışığında meseleyi ele aldığımızda Son Arz'la ilgili rivayetlerden hareketle şunlar söylenebilir: Son Arz'ın Yedi Harf'i kapsayıp kapsamadığı, kapsadıysa ne kadarını kapsadığı konusunda elde ayrıntılı açıklamalar ihtiva eden rivayet malzemesi bulunmamaktadır. Bu durumda Son Arz'ın Yedi Harf'e göre gerçekleştiğini ispat edecek belgelerden mahrumuz; çünkü ilgili rivayet malzemesinde Son Arz'da Kur'an'ın hangi şekil veya şekillerde okunduğuna ışık tutacak açıklayıcı bilgiler

³⁴ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, İstanbul 1982, I, 231, 326; Ebû Şâme, *el-Mürşidü'l-Vecîz*, s. 23; Zerkeşî, *el-Burhân*, I, 237.

³⁵ İlgili rivayetler için bk. Ebû Şâme, *el-Mürşidü'l-Vecîz*, s. 22-23; Zerkeşî, *el-Burhân*, I, 237.

³⁶ Zerkeşî, *el-Burhân*, I, 219; Ayrıca bk. İtr, Hasan Ziyâuddin, *el-Ahrufu's-Seb'a ve menziletü'l-kirââtî minhâ*, Beyrut 1988, s. 267.

³⁷ Bu görüş için bk. Dâni, Ebû Amr Osman b. Saîd, *Câmi'u'l-Beyân fi'l-Kirââtî's-Seb'*, Nuruosmaniye Ktp., 62/1, vr: 5b; Çetin, Abdurrahman, *Kur'an-ı Kerim'in İndirildiği Yedi Harf ve Kıraatlar*, İstanbul 2005, s. 157-158.

bulunmamaktadır. Bu ise Son Arz'ın Yedi Harf'e göre okunduğunu doğrudan iddia etmemizi güçleştirmektedir. Bu noktadan hareketle varmak istediğimiz sonuç şudur: Yedi Harf'e dayandırılan mütevatir kıraatlerin Son Arz'da Kur'an'ın okunduğu kıraatler olduğunu kesin olarak ortaya koyma imkanımız bulunmamaktadır. Çünkü eldeki rivayet malzemesi Son Arz'daki okuyuşun mahiyeti hakkında kesin ve açıklayıcı bilgiler ortaya koymaktan uzaktır. Bu nedenle Kevserî'nin mütevatir kıraatleri Son Arz'da Kur'an'ın okunduğu kıraatler olarak nitelendirmesi ve onları Kur'an'la özdeşleştirmesi belgelere dayalı bir tespit olmayıp bu kıraatleri Kur'an'ın bir parçası olarak gören bir anlayışın bu kabulünü sağlam temellere dayandırma gayretinin bir ürünü olsa gerektir.

III. YEDİ HARF VE KIRAATLER

Mütevatir kıraatleri Kur'an'la aynileştirirken Kevserî bunu mütevatir kıraatleri Yedi Harf ile özdeşleştirerek gerçekleştirmektedir. Bu konuda onun en sağlam dayanağı Kur'an'ın Yedi Harf üzere indirildiğini bildiren mütevatir hadis³⁸ olmaktadır. Madem ki Kur'an Yedi Harf üzere indirilmiştir ve bize intikali tevatüren sabit olan kıraatler de bu Yedi Harf'i temsil etmektedir, o halde bu mütevatir kıraatler Yedi Harf'le özdeşlik ilişkisine sahiptir. Bir başka ifadeyle Kevserî'ye göre Yedi/On mütevatir kıraat, Yedi Harften ibarettir.

Kevserî'nin Yedi/On mütevatir kıraati Yedi Harf kaynaklı görmesi ve onları o kapsamda değerlendirmesi oldukça makul bir yaklaşım olsa da Yedi Harf'i Yedi/On kıraatten ibaret görüp bu harfleri Yedi/On kıraatle sınırlandırması son derece hatalı bir yaklaşımdır. Bu yaklaşımın bir benzerine Yedi Harf'in ne anlama geldiğine yönelik olarak ileri sürülen görüşler arasında rastlanmaktadır. Bu bakış açısına göre Yedi Harf, Yedi Kıraatten ibarettir. Ancak pek çok kıraat âlimi her ikisindeki yedi rakamından dolayı bunların birbirinin aynı kabul edilmesinin doğru olmadığını belirtmişlerdir.³⁹

³⁸ Ebû Şâme, *el-Mürşidü'l-Vecîz*, s. 88; Zerkeşî, *el-Burhân*, I, 212; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fî'l-Kirââtî'l-'Aşr*, (nşr. Ali Muhammed ed-Debbâ) Mısır ts., I, 21; Suyûtî, Celâlüddîn, *el-İtkân fî Ulûmî'l-Kur'ân*, Beyrut 1973, I, 45; İtr, *el-Ahrufu's-Seb'a*, s. 110; Çetin, *Kur'an-ı Kerim'in İndirildiği Yedi Harf ve Kıraatlar*, 84. Hadisin farklı bir açıdan mütevatir olduğuna dair yaklaşım için bk. Aşıkkutlu, Emin, "Kıraat İlminin Temellendirilmesinde Ahruf-i Seb'a Hadisleri (Tahric, Tahlil ve Değerlendirme)", *Kur'an ve Tefsir Araştırmaları-IV*, İstanbul 2002, s. 43-106.

³⁹ Zerkeşî, *el-Burhân*, I, 214; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, I, 36; Karaçam, İsmail, *Kur'an-ı Kerim'in Nüzûlü ve Kıraatî*, İstanbul 1995, s. 60-61; Suyûtî, *el-İtkân*, I, 250; Altıkulaç, Tayyar, "İbn Mücâhid", *DİA*, XX, 214; Çetin, *Kur'an-ı Kerim'in İndirildiği Yedi Harf ve Kıraatlar*, s. 357.

Nitekim İbn Mücahid (ö.324/935) bile, Yedi Kiraati yaygın olmaları ve herkes tarafından genel kabul görmelerini dikkate alarak⁴⁰ derleyip tespit ettiği kitabında sahih kiraatleri Yedi'den ibaret görmemiş, buna rağmen sahih kiraatlerin yedi ile sınırlandırılmasına ve yedi kiraatin yedi harfle karıştırılmasına -kasıtlı olmayarak da olsa- yol açtığı için eleştirilmiştir.⁴¹

Burada Kevserî'ye yöneltilebilecek eleştirilerden biri Yedi/On kiraati Yedi Harf kapsamında değerlendirmesi değil, İbn Mücâhid ve İbn Mihrân tarafından tespit edilip⁴² muteber kiraat uzmanlarının mütevatir kabul edilen⁴³ Yedi ve On kiraati esas alıp bu eserlerde yer almayan ancak sahih olarak nitelendirilen pek çok kiraati Yedi Harf'le ilişkilendirmemesi ve onları göz ardı etmesidir. Halbuki sahih kiraatler Yedi/On kiraatten ibaret değildir. Nitekim İbn Mücâhid'den önce Yedi Kiraatin dışında pek çok sahih kiraatin bulunduğu kiraat âlimlerince kabul edilen bir husustur.⁴⁴ Mütevatir kabul edilen Yedi/On kiraati Kur'an'ın parçaları görüp Yedi Harf ruhsatına binaen okunan Yedi ve On'un dışındaki sahih kiraatleri Kur'an saymamak tutarlı bir tutum olmasa gerektir.

Kevserî'ye eleştiri getirirken onun mütevatir kiraatler üzerindeki hassasiyetini de anlamak gerekir. Bu noktada şunlar söylenebilir: Kevserî, Mütevatir kiraatlerle Yedi Harf'i özdeşleştirirken bu kiraatlerin Kur'an olarak kabul görmesi ve değerlendirilmesi için onların tarihi süreç içerisinde tıpkı Kur'an gibi tevatür derecesinde intikal etmesi gerektiğini düşünmektedir. Bu yüzden tevatür derecesine sahip olmayan kiraatleri Yedi Harf kapsamı dışında tutmuştur.

Kiraatleri Kur'an'ın parçaları kabul eden bir anlayışın kiraatlerde tevatür şartını araması, mütevatir olmayanları Kur'an kabul etmemesi makul ve mantıklı bir yaklaşımdır. Ne var ki bu yaklaşım Yedi ve On Kiraat'in kitaplarda tespit edilmesi ve toplumda benimsenmesinden

⁴⁰ İbn Mücâhid, Ebû Bekr Ahmed b. Mûsâ, *Kitâbü's-Seb'a*, (thk. Şevkî Dayf), Kahire ts., s. 49.

⁴¹ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, I, 36; Suyûfî, *el-İtkân*, I, 250; el-Cezâirî, Tahir, *et-Tibyân li'l-mebâhisi'l-müteallikati bi'l-Kur'ân*, (nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde) Halep ts., s. 112. İbn Mücâhid'in Yedi Kiraatle ilgili tasnifi ve değerlendirilmesi için bk. Dağ, Mehmet, "İbn Mücahid'in Kiraat Ekollerini Yedi ile Sınırlandırması: Eleştirel Yaklaşım", *Ekev Akademi Dergisi*, sayı: 27, Bahar 2006, s. 81-105.

⁴² Çetin, *Kur'an-ı Kerim'in İndirildiği Yedi Harf ve Kiraatlar*, s. 357; Dağ, Mehmet, "İbn Mücahid'in Kiraat Ekollerini Yedi ile Sınırlandırması: Eleştirel Bir Yaklaşım", *Ekev Akademi Dergisi*, sayı: 27, s. 96-97.

⁴³ Kevserî, *Makâlât*, s. 20.

⁴⁴ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, I, 34, 337-338; Râfî'î, Mustafa Sadık, *İ'câzü'l-Kur'ân ve'l-belâğatü'n-Nebeviyye*, Mısır 1965, s. 53; Zerkânî, Muhammed Abdülazîm, *Menâhilü'l-İrfân fi Ulûmi'l-Kur'ân*, Beyrut 1988, I, 416.

önceki sahih kıraatleri Kur'an saymama gibi bir mahzur doğurduğu için Kıraatleri esasında Kur'an'dan belli ölçüde ayrı tutmamızı ve onları Kur'an'la birebir eşitlemememizi gerekli kılmaktadır.

Diğer taraftan Kur'an'ın Yedi Harf üzere indirilmesiyle ilgili hadislerin çokluğu kadar bu harflerin ne olduğu konusunda farklı yorumlar yapılmıştır. Kevserî bu yorumlardan birkaçını itimat edilir nitelikte bulmakta ve aktarmaktadır.⁴⁵ Bu görüşlerden biri yukarıda da belirtildiği gibi aynı mananın farklı lafızlarla, yani bir mananın, anlamca birbirinin muradifi olan değişik lafızlarla ifade edilmesidir. Bu görüş sahiplerine göre aslında Kur'an Hz. Peygamber'e (s.a.) bir lafızla indirilmiştir. Ne var ki belli bir dönem için Kur'an'ın farklı lafızlarla okunabilmesine zarurete binaen müsaade edilmiş, ancak Hz. Peygamber (s.a.) hayatta iken Son Arz'da bu okuyuşlar neshedilmiş, Mekke'nin fethinden önce olduğu gibi tekrar bir harfe dönülmüştür.⁴⁶ Diğer bir görüş ise Yedi Harf'in değişik fasih lehçeleri ifade etmesidir. Ancak Hişam ile Hz. Ömer'in Kureys kabilesinden olmaları dolayısıyla aynı lehçeye sahip olmaları bu görüşü zayıflatmaktadır.⁴⁷

Görüldüğü gibi Kevserî Yedi Harfle ilgili yorumlar üzerinde çok fazla durmamakta, kayda değer bulduğu birkaç yorumu ise sahiplerine nispet ederek zikretmektedir.⁴⁸ Onun esas üzerinde durduğu konu, Yedi Harf hakkındaki yorumlardan çok, mütevatir kıraatlerin gerek Son Arz'da gerekse Hz. Ebû Bekir ve Hz. Osman dönemlerindeki derleme ve çoğaltma işlemlerinde aynen muhafaza edilmesidir. Eğer Yedi Harf neshedilmemişse mütevatir kıraatler Yedi Harf'ten ibaret olarak varlığını günümüze kadar sürdürmüştür. Şayet Yedi Harf'te bir nesih söz konusu ise bu ancak Hz. Peygamber (s.a.) döneminde Son Arz'da gerçekleşmiştir. Bu durumda da mütevatir kıraatler kalan bir Harf içinde onun çeşitli vecihleri olarak hayatiyetini devam ettirmiştir.⁴⁹ Kısaca Kevserî Yedi Harf'in Hz. Osman'ın Cem'i esnasında neshi iddiasına kesin olarak karşıdır. Şimdi bu konuya bakalım.

⁴⁵ Kevserî, *Makâlât*, s. 22-23.

⁴⁶ Kevserî, *Makâlât*, s. 22.

⁴⁷ Kevserî, *Makâlât*, s. 23-24.

⁴⁸ Kevserî, *Makâlât*, s. 21-24.

⁴⁹ Kevserî, *Makâlât*, s. 20-21, 24.

IV. YEDİ HARF VE KUR'AN'IN CEM' EDİLMESİ

Kevserî'nin Ana Kentlere Gönderilen Mushaflar'la ilgili makalesinde⁵⁰ belirttiğine göre indirilen Kur'an ayetleri Hz. Peygamber (s.a.) tarafından okunuyor, gerek vahiy kâtipleri gerekse diğer sahabîler vahiyleri Hz. Peygamber'in kontrolünde çeşitli malzeme üzerine yazıyorlardı. Hz. Ebû Bekir döneminde Kur'an'ın derlenmesine lüzum hâsıl olunca Hz. Peygamber'in huzurunda ve onun kontrolünde yazdıklarını ispat edenlerden yazılı ayetler toplanıp her bir sure bir kısım sahifelere tekrar yazılmış ve Kur'an'ın tamamı sureler halinde Sahîfeler'e kaydedilmiştir. Bu yazımda bir yazıda gösterilebilecek olan Harf'ler o yazıda gösterilmiş, gösterilmesi mümkün olmayan Harf'ler ise sahifelerin kenarlarına kaydedilmiştir. Hz. Osman dönemindeki işlem ise Hz. Ebû Bekir döneminde Sahife'lere yazılan ayetlerin çoğaltılmasından ibarettir. Ancak bu çoğaltma işleminde bir yazı içinde gösterilebilecek olan Harfler bütün Mushaflara yazılmış, gösterilemeyecek olanlar ise Mushafların kenarlarına değil, çoğaltılan altı Mushaf arasında dağıtılmıştır. Binaenaleyh Yedi Harf'in temsil edildiği mütevatir kıraatler Son Arz'dan itibaren varlığını günümüze kadar kesin olarak sürdürmüştür.⁵¹

Kevserî, mütevatir kıraatlerin Yedi Harf'i temsil ederek Son Arz'dan itibaren günümüze kadar varlığını sürdürdüğünü savunurken Yedi Harf'in özellikle de Hz. Osman dönemindeki çoğaltma işleminde müdahaleye maruz kaldığı iddiasını kesin bir dille reddetmekte, hatta bunu son derece tehlikeli bulmaktadır.⁵² Yukarıda da belirtildiği gibi eğer Yedi Harf'le ilgili bir müdahale varsa bu Son Arz'da Hz. Peygamber (s.a.) döneminde vuku bulmuştur. Nitekim o, Yedi Harf'ten altısının Son Arz'da neshedilip Yedi Harf'in, Bir Harf'e indirilmesini savunan görüşe itiraz etmemiştir.⁵³ Hatta onun Yedi Harf'e ilişkin makalesinde⁵⁴ Yedi Harf'in manası üzerinde dururken Yedi Harf'in Son Arz'da tek Harf'e indirildiği şeklindeki izahlara daha ağırlıklı bir yer vermiştir. Bu durumda da mütevatir kıraatler bu bir Harf'in değişik vecihleri olarak yine varlığını sürdürmüştür.⁵⁵ Kevserî'nin asıl itirazı Yedi Harf'le ilgili bir müdahalenin Hz. Osman

⁵⁰ Kevserî, *Makâlât*, s. 3-17.

⁵¹ Kevserî, *Makâlât*, s. 20-21, 24-25.

⁵² Kevserî, *Makâlât*, s. 21.

⁵³ Kevserî, *Makâlât*, s. 21, 24.

⁵⁴ Kevserî, *Makâlât*, s. 18-25.

⁵⁵ Kevserî, *Makâlât*, s. 21, 24-25.

döneminde yapıldığına yöneliktir. Bu görüşü savunan İbn Cerîr et-Taberî gibi âlimleri ise çok sert bir dille eleştirmektedir.⁵⁶

Kevserî'nin İbn Cerîr'i eleştirdiği bir diğer husus ise onun Yedi Kıraat İmamlarından bazılarının kıraati hakkında olumsuz sözler sarf etmesidir.⁵⁷ Şimdi bu iki konuyu incelemeye çalışalım:

1. Hz. Osman Cem' İşleminde Yedi Harf'i tek Harf'e İndirdi mi?

Yedi Harf ruhsatının gerek Hz. Peygamber (s.a.) gerekse daha sonraki dönemlerde kaldırılıp kaldırılmadığı konusu Kur'an Tarihi araştırmalarında tartışmalı bir konu olagelmıştır. Burada bu konudaki görüş ayrılıklarına ayrıntılı olarak girme imkânımız yoktur. Ancak Yedi Harf ruhsatının yürürlükten kaldırılıp kaldırılmadığına ilişkin üç yaklaşımdan söz edilebilir.⁵⁸

Ebu'l-Hasen el-Eş'arî (ö.324/936), Kâdî Ebû Bekir el-Bâkılânî (ö.403/1012), Ebû Amr ed-Dânî (ö.444/1053),⁵⁹ İbn Hazm (ö.456/1064),⁶⁰ eş-Şâtîbî (ö.590/1194) gibi âlimler Yedi Harf'in hiçbir zaman yürürlükten kaldırılmadığını, bu ruhsatın halen varlığını devam ettirdiğini, Hz. Osman'ın yazdırıp çoğalttığı Mushaflarda bu harflerin kaydedildiğini, bunların meşhur kıraatler⁶¹ arasında yaşadığını belirtmektedir.⁶²

Aralarında Mekkî b. Ebû Tâlib (ö.437/1045), Ebu'l-Abbas Ahmed b. Ammâr el-Mehdevî (ö.440/1048), Ebû Ali el-Ehvâzî (ö.446/1054) Ebû Şâme (ö.665/1267) ve İbnü'l-Cezerî (ö.833/1429)'nin bulunduğu pek çok âlimin benimsediği görüşe göre Yedi Harf, Hz. Osman Mushaflarının yazısının kapsamına girebildiği kadarıyla varlığını sürdürmüştür. Buna göre senedleri sahih olsa da Mushafların resmine muhalif olan kıraatler terkedilmiş, bununla birlikte Mushafların hattına

⁵⁶ Kevserî, *Makâlât*, s. 7, 20-21.

⁵⁷ Kevserî, *Makâlât*, s. 7.

⁵⁸ Konu hakkındaki görüşlerin derli toplu bir değerlendirmesi için bk. Çetin, *Kur'an-ı Kerim'in İndirildiği Yedi Harf ve Kıraatlar*, s. 166-176.

⁵⁹ Dâni, *Câmi'u'l-Beyân*, vr. 7a-7b; *el-Muknî fî ma'rifeti mersûmi mesâhifi ehli'l-emsâr, ma'a kitâbi't-nakt*, (thk. Muhammed Ahmed Dehman), Libya 1359, s. 102, 106, 114-115.

⁶⁰ İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed, *el-İhkâm, fî Usûli'l-Ahkâm*, Kahire 1354, cüz. IV, s. 165.

⁶¹ İbn Hazm, *el-İhkâm*, cüz. IV, s. 165.

⁶² Ebû Şâme, *el-Mürşidü'l-Vecîz*, s. 138, 143; İbn Teymiyye, *Fetâvâ (Mecmû'u Fetâvâyi Şeyhi'l-İslâm Ahmed b. Teymiyye)*, (thk. Abdurrahman b. Muhammed 'Âsimî, Riyad 1381, XIII, 395-396; Zerkeşî, *el-Burhân*, I, 31; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, I, 31; 'Askalânî, İbn Hacer, *Fethu'l-bârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, Beyrut ts., IX, 26; Suyûtî, *el-İtkân*, I, 49.

aykırı olmayan ve Hz. Peygamber'den (s.a.) tevatüren nakledilen kiraatler mevcudiyetini devam ettirmiştir. Bu Mushafların yazımında Kur'an'ın Son Arz'da okunduğu Kureyş lehçesi esas alınmış, nokta ve hareke konulmayarak hattın kapsam alanı diğer harfleri de imkân ölçüsünde içersin diye olabildiğince geniş tutulmuştur.⁶³ Bu anlayışa göre Yedi Harf, tek harfe indirilmese de ruhsat olduğu dikkate alınarak, ihtilafları önlemek üzere Yedi Harf belli bir çerçeve ile sınırlandırılmıştır.

Bir üçüncü alim grubu ise Yedi Harf'in Kureyş lehçesinin istikrar kazanmasıyla yürürlükten kalktığını belirtmektedir. İbn Vehb (ö.197/813), Süfyan b. 'Uyeyne (ö.198/814), Taberî (ö.310/923), Tahâvî (ö.321/935), İbn Abdilberr (ö.463/1070) ve İbnü'l-'Arabî (ö.543/1148) bunlar arasındadır.⁶⁴ Bu görüşte olanların bir kısmına göre Yedi Harf ruhsatı zarûrete binaen belli bir vakit için verilmişti; zaruret ortadan kalkınca bu ruhsat Son Arz'da, Hz. Peygamber hayatta iken kaldırılmıştır.⁶⁵ Taberî ise Yedi Harf'in yürürlükten kalkmasını farklı bir tarzda izah etmektedir. Ona göre Hz. Osman Kur'an'ı yazdırıp çoğaltırken Müslümanları bir Harf ve bir Mushaf etrafında birleştirdi. Zira o Yedi Harf'ten bir kısmının inkâr edildiğini görmüş, ümmeti tehlikeli bir yöne gitmekten alıkoymak istemişti. Zaten Yedi Harf üzere okumak farz değil, bir ruhsattı. Binaenaleyh Yedi Harf'in bir Harf'e indirilerek bir harfin dışındaki altı harfin okunmaması bir sorumluluk getirmemektedir.⁶⁶ İşte Taberî'nin Yedi Harf'i bu şekilde izah etmesi ve Yedi Harf'in bire indirilmesinin, Hz. Osman'ın tensip ve Müslümanların tasvibiyle gerçekleştiğini

⁶³ Mekkî b. Ebî Tâlib, *el-İbâne 'an me'âni'l-Kirâât*, Dimaşk 1979, s. 3, 27, 30; Ebû Şâme, *el-Mürşidü'l-Vecîz*, s. 140 vd; İbn Teymiyye, *Fetâvâ*, XIII, 395; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, I, 31; 'Askalânî, *Fethu'l-bârî*, IX, 27; Suyûtî, *el-İtkân*, I, 49-50; Zerkânî, *Menâhil*, I, 168; Yıldırım, Suat, *Kur'an-ı Kerîm ve Kur'an İlimlerine Giriş*, İstanbul 1983, s. 75; Çetin, *Kur'an-ı Kerim'in İndirildiği Yedi Harf ve Kiraatlar*, s. 173-175.

⁶⁴ Ebû Şâme, *el-Mürşidü'l-Vecîz*, s. 106; Kurtubî, Muhammed b. Âhmed, *el-Câmi'u li-Ahkâmî'l-Kur'ân*, Mısır 1966, I, 43; İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmâîl, *Kur'an'ın Faziletleri* (trc. Mehmed Sofuoğlu), İstanbul 1978, s. 22; Kastalânî, *İrşâdû's-Sârî ilâ şerhi Sahihî'l-Buhârî*, Mısır 1289, VII, 504; Zerküşî, *el-Burhân*, I, 213, 221-222; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, I, 32; Suyûtî, *el-İtkân*, I, 47; Zürkânî, Ebû Abdillâh Muhammed, *Şerhu'l-Muvatta'*, Kahire 1961, II, 181.

⁶⁵ Mekkî b. Ebî Tâlib, *el-İbâne*, s. 3, 27, 30; Ebû Şâme, *el-Mürşidü'l-Vecîz*, s. 106; Kurtubî, *el-Câmi'*, I, 43; İbn Kesîr, *Kur'an'ın Faziletleri*, s. 22; Kastalânî, *İrşâdû's-Sârî*, VII, 504; Zerküşî, *el-Burhân*, I, 213, 221-222; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, I, 32; Suyûtî, *el-İtkân*, I, 47; Zürkânî, *Şerhu'l-Muvatta'*, II, 181.

⁶⁶ Taberî, Muhammed b. Cerîr, *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîl-i âyi'l-Kur'ân*, Mısır 1968, I, 28-29.

söylemesi Kevserî'nin karşı çıktığı ve çok tehlikeli addettiği bir yaklaşımdır.⁶⁷

Kevserî, Taberî'nin yaptığı bu izahı niçin çok tehlikeli bulduğunu açıkça belirtmemiştir. Ancak bu yaklaşımın, onun üzerinde hassasiyetle durduğu mütevatir kıraatlere zarar vereceğini tahmin etmek zor değildir. Zira Kevserî daha önce de belirttiğimiz üzere mütevatir kıraatleri Yedi Harf'le birebir özdeşleştirmekte, bunun da ötesinde Yedi Harf'i sadece mütevatir kıraatlerden ibaret görmektedir.⁶⁸ Yedi Harf'in, altısının dışarıda bırakılarak bir Harf'e indirilmesi demek, mütevatir kıraatleri bir Harf'e indirgemek demektir ki bir Harf'te bu kadar farklılık olması pek makul gelmeyebilir.⁶⁹

Diğer taraftan Kevserî'nin mütevatir kıraatlerin bir Harf'in değişik vecihleri olabileceği düşüncesini kabul ettiğini de biliyoruz. Zira o, eğer Yedi Harf, Son Arz'da yürürlükten kaldırılmışsa mütevatir kıraatlerin kalan bir Harf'in yedi vechi olarak kabul edilmesi gerektiğini söylemektedir.⁷⁰ O halde Kevserî'nin Taberî'yi bu görüşü yüzünden eleştirisindeki esas sebep, vahiyle belirlenmiş ve verilmiş olan bir ruhsatın vahiy onayı olmadan kaldırılmasına karşı oluşu olmalıdır. Dolayısıyla vahye binaen verilen Yedi Harf ruhsatı ya Son Arz'da bir Harf'e indirilmiştir, ya da hiçbir zaman yürürlükten kaldırılmamıştır.

Kevserî'nin bu eleştirisinin arka planında yatan sebeplerden birinin bu gibi görüşlerin, müsteşriklerin bir kısım iddialarıyla paralellik arz etmesi olabilir. Zira Goldziher gibi müsteşrikler, Hz. Osman'ın Kur'an'ı istinsah ettirmesinin maksadının kıraatleri teke indirmek olduğunu iddia etmektedir.⁷¹ Bu görüş Taberî'nin yukarıda belirtilen görüşüyle birebir aynı olmasa da ondan esinlenmiş ve çarpıtılmış bir görüş olsa gerektir.⁷² Aralarındaki ortak nokta, Hz. Osman'ın Kur'an nüshalarını çoğaltırken, Kur'an'ın okunuşunu etkileyen bir husus olan Kur'an'ın yazım şekline müdahale etmesidir. Ancak ne yönden bakılırsa bakılsın bu iki görüş birbirinin aynı değildir. Zira Taberî'ye göre Hz. Osman insanları bir Mushafta birleştirmekle onları bir kıraat üzerinde değil, bir Harf üzerinde birleştirdi.⁷³ Bir harf'in çeşitli

⁶⁷ Kevserî, *Makâlât*, 21.

⁶⁸ Kevserî, *Makâlât*, 20, 24.

⁶⁹ Çetin, *Kur'an-ı Kerim'in İndirildiği Yedi Harf ve Kıraatlar*, s. 169.

⁷⁰ Kevserî, *Makâlât*, 20, 24.

⁷¹ Çetin, *Kur'an-ı Kerim'in İndirildiği Yedi Harf ve Kıraatlar*, s. 288.

⁷² Goldziher'in, Taberî'den alıntı yaparak onun bazı görüşlerini çarpıtmasının örnekleri için bk. Okçu, Abdülmecit, "Ignace Goldziher'in Taberî'den Aktarımında Bulunarak Bazı Kıraatleri Tenkidi ve Meselenin Arka Plânı", *AÜİFD*, Erzurum 2002, sayı: 18, sayfa: 137-153.

⁷³ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, I, 28-29.

vecihleri, bu arada çeşitli kıraatleri ihtiva etmesi Kevserî'nin de kabul ettiği bir husustur.⁷⁴

Bu arada Taberî'nin Yedi Harf'in bir Harf'e indirildiğine dair görüşünü onun Yedi Harf'e yüklediği anlam çerçevesinde değerlendirmek gerekir. Ona göre Yedi Harf'ten maksat, bir kelimenin, manası aynı olmak kaydıyla değişik lehçelere ait yedi lafızla karşılanmasıdır.⁷⁵ Buna göre eğer Yedi Harf devam etmiş olsaydı, Hz. Osman Mushaflarında bir manayı karşılamak üzere yedi lafzın yazılmış olması gerekirdi. Bu olmadığına göre Yedi Harf, bir Harf'e indirilmiş demektir.⁷⁶ Ama Hz. Peygamber (s.a.) döneminde bu gibi okumalara Yedi Harf çerçevesinde ruhsat verildiği de inkâr edilemez bir gerçektir. Bu nedenle Yedi Harf'ten herhangi birini inkar etmek küfrü gerektirir.⁷⁷

Diğer taraftan Yedi Harf'in yürürlükten kaldırılıp kaldırılmadığına dair belirtilen ikinci yaklaşımı dikkate aldığımızda Kevserî'nin buna da itiraz etmesi beklenirdi. Zira bu görüşe göre her ne kadar Mushaflar'ın yazımında Son Arz'da Kur'an'ın okunduğu Kureyş lehçesi esas alınsa da bu yazımda Yedi Harf ancak yazının müsaade ettiği ölçüde Mushaflarda gösterilebilmiştir. Burada şu soru akla gelmektedir: Eğer Son Arz, Yedi Harf'i tamamen kapsıyorsa yazımda buna harfiyen uyulmalı ve Yedi Harf Mushaflar'ın yazısında gösterilmeliydi; yok eğer Son Arz bir Harf'e göre olmuşsa, o halde neden yazımda diğer Harfler de yazının kapsamı altına alınmaya çalışılmıştır? Bu soruların da işaret ettiği gibi her halükarda Hz. Osman'ın yazım ve çoğaltma işleminde bir müdahalesi söz konusudur. Bu ise haddi zatında Yedi Harf'in ruhsat olma özelliği dikkate alındığında son derece makul bir davranış olmakla birlikte vahye beşeri bir müdahale gibi algılanabileceği için Kevserî'nin itiraz etmesi gereken bir noktadır. Ne var ki Kevserî prensipleriyle uyuşmamasına rağmen bu ikinci yaklaşımı benimseyenlere ses çıkarmamıştır.

Bu noktada aslında vahye beşeri müdahale algısını da tartışmak gerekmektedir. Herkes tarafından belirli şartlar ve zaruretler çerçevesinde tanındığı kabul edilen Kur'an'ın Yedi Harf üzere okunma ruhsatının devam etmesi veya sonlandırılması için illa da Hz. Peygamber (s.a.)'in bildirmesine gerek var mıdır? Ruhsatın varlığı belirli şartlara göre ayarlanacaksa bunun takdirini akli başında, şartları takdir yetisine sahip Müslüman âlimlerin yapması neden

⁷⁴ Kevserî, *Makâlât*, 20, 24.

⁷⁵ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, I, 20.

⁷⁶ İtr, *el-Ahrufu's-Seb'a*, s. 277.

⁷⁷ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, I, 22.

vahye beşeri müdahale olsun. Bu meyanda şayet Hz. Osman'ın, vahyin ortaya koyduğu bu ruhsatı, şartlar düzelince belli bir çerçeve içine alıp Kur'an'ın okunuşunun vahyin müsaade ettiği bazı okuyuşlarla sınırlandırması vahye beşeri müdahale olacaksa Hz. Ömer'in Müllefe-i kulûba yönelik ayetin hükmünü belli şartlarda kaldırması da yine vahye müdahale sayılmalıdır. Burada bu iki hareket de aslında vahye müdahale değil, vahyin amacının bir anlamda gerçekleştirilmesidir. Bu sebeple Kur'an'ın Yedi Harf'in kapsamına giren bütün okuyuşlarla okunması zorunlu olmadığı gibi Hz. Osman'ın ihtilafları ortadan kaldırmaya yönelik bir tedbir olarak bu okuyuşların bazılarını dışarıda bırakacak bir işleme başvurusu da vahye karşı yapılmış bir müdahale değildir. Zira Yedi Harf amaç değil, araçtır. Bu araçların varlığını inkar etmedikten sonra onların bazılarını ihmal etmek, devre dışı bırakmak Kur'an'a zarar vermez. Zaten teoride olmasa da pratikte bu okuyuşların çoğunun uygulanmasına ihtiyaç kalmamıştır. Bu da göstermektedir ki kıraatlerle Kur'an'ı aralarındaki ilişkinin ötesine taşıyıp her yönden aynileştirme yaklaşımına göre hareket edilecek olsa kıraatleri ihmal Kur'an'ı terk manasına geleceği için bütün Müslümanların çok büyük vebal altına girmesi gerekirdi. Halbuki hiçbir âlimin böyle bir kanaate sahip olduğu bilgisine sahip değiliz.

Diğer taraftan Kevserî'nin Taberî eleştirisi onun Yedi Harf'in Hz. Osman döneminde teke indirilmesi görüşünü tenkit etmekle sınırlı değildir. Kevserî çok hassasiyet gösterdiği mütevatir kıraatlerin bir kısmına ve İbn Âmir'e nispet edilen bazı kıraatlere ilişkin kanaat ve değerlendirmelerinden dolayı da Taberî'yi sert bir üslupla eleştirmiştir. Benzer yaklaşımından dolayı Zemahşerî de Taberî gibi Kevserî'nin eleştirilerinden nasibini almıştır.⁷⁸ Şimdi de bu eleştirilere bakabiliriz.

2. Taberî'nin ve Zemahşerî'nin Kıraatlere Yaklaşımı ve Kevserînin Bunları Eleştirisi

Taberî ve Zemahşerî'nin kıraatler konusunda kıraat uzmanlarının benimsemediği bazı olumsuz değerlendirmeleri bulunmaktadır. Bu iki âlimden Taberî Tefsirinde kıraatlerle ilgili çeşitli bilgiler aktarmakta ve değerlendirmelerde bulunmaktadır. Aktardığı bilgilerde eksiklik, yaptığı değerlendirmelerde de bazı hatalar tespit edilmiştir. Bilhassa kıraatler arasındaki tercihlerinde ve değerlendirmelerinde yanlışlığı

⁷⁸ Kevserî, *Makâlât*, 7.

belirtilmektedir.⁷⁹ Ayrıca az da olsa bazı sahih kıraatlerin okunmasını caiz görmemesi de söz konusudur.⁸⁰

Taberî'nin, kıraatlerin sahih olanlarının olmayanlarından ayırt edildiği bir geçiş dönemde yaşaması, sahih kıraatler hakkındaki bilgilerinde eksiklik bulunması ve farklı ilgi alanlarına sahip olduğu için kıraat alanında tam bir uzman olmaması gibi sebeplerle bu hatalara düşmüş olabileceğini söyleyenler olduğu gibi⁸¹ kıraatlere doğru bir Arapça ve anlamca tutarlı bir söz dizimi açısından yaklaşıp onları ihtiyarî ve içtihadî gördüğü için böyle değerlendirmeler yaptığını belirtenler⁸² de bulunmaktadır.

Yedi Harf'ten herhangi birini inkar etmenin küfrü gerektireceğini belirten⁸³ Taberî'den bir kısım kıraatleri birbirine tercih⁸⁴ ve bir kısmını tenkit ederken, bazıları hakkında da okunması caiz değildir hükmünü verirken bu kıraatlerin Yedi Harf'in bir sonucu olduğunu düşünmesi beklenirdi. Bu durum onun kendisiyle zaman zaman çelişkiye düştüğünü, kıraatler konusunda gerekli hassasiyeti göstermediğini ve yanıldığını göstermektedir.⁸⁵ Bu noktada Kevserî'nin, Taberî'nin kıraat konusunda uzman olmadığına vurgu yaparak hatalarının kaynağını ilgisinin sırf bu alanla sınırlı olmaması ve kıraatler konusunda uzman olmamasına bağlaması⁸⁶ isabetli bir değerlendirme olmaktadır. Kevserî'ye göre Taberî, beş Ana Kent'in kurrasının farklı okuyuşlarına dair bilgilerini kıraat ihtilaflarına ilişkin ilk eser yazan Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Selâm (ö.224/938)'ın kitabından elde etmiştir. Ebû Ubeyd ise hem bu konuda ilk eser yazmanın yol açtığı zaafılara, hem de zihni mesaisinin Taberî gibi değişik alanlara dağılması ve kıraatler üzerinde yoğunlaşmaması gibi dezavantajlara sahiptir. Binaenaleyh bu sebepler onların bu konularda hata etmelerine zemin hazırlamıştır. Bundan dolayı da mazur görülebilirler. Ancak gerçekler ortaya çıktıktan sonra bu görüşleri sahiplenmeye ve sürdürmeye çalışanların hiçbir mazereti olamaz.⁸⁷

⁷⁹ Örnekler için bk. Çetin, *Kur'an-ı Kerim'in İndirildiği Yedi Harf ve Kıraatlar*, s. 337-342.

⁸⁰ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, II, 319; IV, 228; VII, 311; VIII, 43-44; XV, 145.

⁸¹ Çetin, *Kur'an-ı Kerim'in İndirildiği Yedi Harf ve Kıraatlar*, s. 338, 341.

⁸² Albayrak, Halis, "Taberî ve Kıraât", *Kur'an ve Tefsir Araştırmaları IV*, 384, 394; Çetin, *Kur'an-ı Kerim'in İndirildiği Yedi Harf ve Kıraatlar*, s. 337.

⁸³ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, I, 22.

⁸⁴ Taberî'nin kıraat tercihleri için bk. Akyüzoğlu, Hüseyin, "Taberî'nin Kıraat Tercihleri", (Basılmamış tebliğ) III. Kur'an ve Kıraati Sempozyumu (Hafız Ali Üsküdarlı Anısına), Sakarya 2006.

⁸⁵ Çetin, *Kur'an-ı Kerim'in İndirildiği Yedi Harf ve Kıraatlar*, s. 338.

⁸⁶ Kevserî, *Makâlât*, 7, 20.

⁸⁷ Kevserî, *Makâlât*, 20.

Zemahşerî (ö.538/1143)'ye gelince, o da kıraatlere büyük ölçüde yer verdiği tefsirinde bazı hatalı değerlendirmelerde bulunmuştur. Birçok kıraati tenkit etmesi, doğru bulmaması, güzel görmemesi, zayıf kabul etmesi⁸⁸ ve şaz kıraatleri tercih etmesi⁸⁹ onun bu tutumunun bir yansımasıdır. Ayrıca onun kıraatlerle ilgili eksik bilgiler aktardığı müşahede edilmektedir.⁹⁰ Zemahşerî'ye bu görüşleri nedeniyle gerek tefsir kitaplarında gerekse kıraat kitaplarında cevaplar verilmiş; hatta İbnü'l-Müneyyir (ö.683/1284) Keşşâf'la birlikte basılan "el-İntisâf" adlı eserinde Zemahşerî'yi bu yönüyle de eleştirmiştir.⁹¹

Zemahşerî'ye yöneltilen başka eleştiriler de bulunmaktadır. Kıraatlerin "tevkîfî/naklî değil, ictihâdî oluşu bunlardan biridir. Aslında Zemahşerî tefsirinde kıraatlerin ictihâdî olduğuna dair herhangi bir ifade kullanmamıştır. Aksine kıraatlerin kaynağının nakil olduğunu gösteren ifadelerle tefsirinin satır aralarında rastlanmaktadır.⁹² Ne var ki onun bazı sahih kıraatleri dile uymadığı için eleştirmesi, şaz kıraatleri aynı mantıkla güzel görmesi onun kıraatleri ictihâdî olarak değerlendirdiği isnadıyla karşı karşıya kalmasına sebep olmuştur.⁹³ Zira nakle dayanan kıraatleri dilsel mülâhazalarla reddetmek, tehlikeli bir durumdur.

Kevserî ise Zemahşerî'yi eleştirirken onun da Taberî gibi mütevatir Yedi kıraatten bazılarını eleştirdiğine işaret etmekle yetinmekte, bu konuda daha fazla açıklama gereği duymamaktadır.⁹⁴

SONUÇ

Kur'an'ın bir bakıma seslendirilmesi demek olan kıraatler Mekke'nin fethinden sonra vahyin tanındığı Yedi Harf ruhsatına bağlı olarak çoğalmıştır. Bunların tam bir dökümünü yapmak mümkün değildir. Esasında böyle bir yükümlülük de Müslümanlara yüklenmemiştir. Müslümanlardan istenen ve beklenen Kitabı okuyup

⁸⁸ Zemahşerî, Cârullah Mahmud b. Ömer, *el-Keşşâf 'an hakâiki't-tenzîl*, Beyrut ts., I, 378, 407, 493; II, 54, 374.

⁸⁹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II, 486.

⁹⁰ Örnekler için bk. Çetin, *Kur'an-ı Kerim'in İndirildiği Yedi Harf ve Kıraatlar*, s. 342-343.

⁹¹ Zemahşerî'nin kıraatlerle ilgili görüşleri için bk. Temel, Nihat, *Keşşâf Tefsirinde Kıraat Tahlilleri*, İstanbul 2001 (Basılmamış araştırma).

⁹² Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II, 281; III, 54, 93.

⁹³ Zemahşerî'ye bu konuda Ehl-i Sünnet alimleri tarafından yapılan eleştirinin ayrıntılı değerlendirmesi için bk. Dağ, Mehmet, "Mu'tezile Mezhebine Ehl-i Sünnet'in İsnadı: "Kıraatlar, Tevkîfî Değil; İctihâdîdir" –Zemahşerî Özelinde Bir İddianın Değerlendirilmesi-", *Marife Dergisi*, Konya 2004, yıl:3, sayı:3, s. 219-258.

⁹⁴ Kevserî, *Makâlât*, 7, 20.

öğrenmek ve onunla amel etmektir. Kur'an'ı Hz. Peygamber'in okuduğu veya onayladığı herhangi bir okuma biçimi ile okumak kâfidir.

Genelde sahabîlerin Hz. Peygamber'in (s.a.) okuyuşunu esas aldıkları bilinmekle birlikte bazılarının Yedi Harf ruhsatından güç alarak Kur'an'daki bazı kelimeleri, kendi lehçelerine göre ve/veya gerekli olduğunda yerlerine eşanlamlılarını koyarak okudukları kaynaklarımızda aktarılmaktadır⁹⁵. Binaenaleyh Kur'an vahyi Hz. Peygamber (s.a.)'den sonraki nesillere çok sayıda sahih okuyuş ve belki de ruhsatın gereği diye istisnai olarak devam ettirilen ferdî okuyuşlar eşliğinde intikal ettirilmiş, kurrâ nezaretinde yapılan talimlerde bu okuyuşlar insanlara öğretilmiştir.

Bu okuyuşlar şifahi olarak aktarılırken, değişik okuyuşların onlardan haberi olmayan toplumun farklı kesimlerinde yol açtığı ihtilaf bunların belli bir disiplin altına alınmasını zorunlu kılmıştır. Bu sebeple Hz. Osman bütün okuyuşları kapsamasa da farklı okuyuşları mümkün mertebe içine alacak şekilde Mushaf'lar yazdırıp çoğaltarak bunu sağlamaya çalışmıştır.

Bu işlemde Hz. Osman'ın bazı okuyuşlara sınırlama getirdiğini makul görebiliriz. Bu, Kevserî'nin düşündüğü gibi vahye müdahale anlamı taşımaz. Zira aslında okuyuş belli bir döneme, çok değişik kabilelerden insanların Müslüman olmasına kadar bir lehçe ve bir tarz üzere idi. Birden fazla okuyuşun olması ruhsata binaen olmuştu. Ruhsat ise belli bir dönem için geçerli olmayı gerektirir. Bu nedenle sınırlamalara gitmenin amaca engel olması değil, ancak ona hizmet ettiği düşünülebilir.

Bu kabul, esasen müsteşriklere bir fırsat kapısı da açmaz. Dolayısıyla "Hz. Osman Yedi Harf'i bir Harf'e indirdi" gibi mülahazalar eleştirilebilirse de bütün Harf'lerin Mushaf'ların hattında gösterildiği gibi telakkiler de tutarlı değildir. Zira Yedi Harf'in tam olarak ne anlama geldiğine karar vermek zordur. Buna karar verilse de tam olarak hangi okuyuşları kapsadığını tespit etmek mümkün gözükmemektedir. Mümkün olsa da bazı okuyuşları devre dışı bırakmanın bir sakıncası olmamalıdır. Zira inkâr etmek ayrıdır, ihtilafları azaltmak ve birliği sağlamak için terk etmek farklıdır. Bugün de hemen hiçbirimiz bir kıraatin dışında okumuyoruz. Ama hepimiz yine de Kur'an'ı okuyoruz.

Yedi Harf'in veya On mütevatir kıraatin Son Arz'da okunduğuna dair bir rivayet bilgisine sahip değiliz. Bununla birlikte bu kıraatleri

⁹⁵ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, Dâru'l-fikr, Beyrut, ts., IX, 27.

vahye dayandırmak için onların Son Arz'da okunmaları gerektiğini de düşünmüyoruz. Zira Son Arz'daki okuyuşun tek okuyuş üzere olması da, On Kıraatin veya onların kaynağı durumundaki Yedi Harf'e bağlı okuyuşların Hz. Peygamber'e (s.a.) Kur'an vahyi gibi bildirilmesi de mümkündür. Ayrıca, Kur'an'ın Yedi Harf üzere indirilmesini, Kur'an vahyinin toplumdaki her çeşit insanın rahatlıkla okumasına imkan verecek yapıda indirildiği şeklinde anlamak da mümkündür.

Yedi Harf, kapsam itibarıyla Yedi ve On kıraatle sınırlandırılmaz. Kevserî'nin bu kabulünü içeren ifadelerine doğrusu katılmıyoruz. Bununla birlikte Yedi Kıraatin, Yedi Harf'in kapsamında olduğu ise tartışılmaz bir gerçektir.

Öte yandan Yedi Harf'in kapsamına girdiği tartışmasız olan kıraatleri birbirine üstün tutmak, birini kabul ederken diğerini reddetmek kabul edilebilir bir tutum değildir. Çünkü bunların hepsi son tahlilde vahye dayanmaktadır. Hem nakle itibar ettiğini belirtmek hem de bu gibi değerlendirmelerde bulunmak çelişki içermektedir. Bu bakımdan Kevserî'nin, Taberî ve Zemahşeri eleştirisi isabetlidir.

Mütevâtir kıraatleri Kur'an'ın kesin olarak okunduğu okuyuşlar olarak görmek mümkündür. Bununla birlikte bir metnin okunuşunu metinle her bakımdan aynileştirmek ise bazı sorunları barındırmaktadır. Zira metin başka, okunuşu daha başkadır. Bu durum, vahye dayalı okuyuşları reddetmek anlamına gelmez. Hasılı, kıraatler Kur'an'ın seslendirilmesi, yani telaffuzudur. Telaffuzla lafızlar birbirinin ne kadar aynı ise Kur'an'la kıraatler de o kadar birbirinin aynı; ne kadar farklı ise o kadar da farklıdır. Dolayısıyla Kur'an ile Kıraatleri birbiri ile sıkıca ilişkili ancak birbirinin aynı olmayan olgular olarak kabul etmemizde bir mahzur olmasa gerektir.